

Väärtused ja haridus ühiskondlikus kontekstis

Margit Sutrop

Tartu Ülikooli praktilise filosoofia professor,
eetikakeskuse juhataja

Hariduse olemus on sügavalt eetiline, kuna see toetub arusaamale sellest, kes on inimene ja kuidas peaks elama. Haridus (sks *Bildung*) tähendab mitte ainult teadmiste andmist, vaid ka inimese kasvatamist ja kujundamist. Kool ei ole ju vaid õppe-, vaid ka kasvatusasutus. Inglise filosoof ja esseist Bertrand Russell (1926: 28) on öelnud, et „see, millist haridust me tahame anda oma lastele, sõltub sellest, milliseid iseloomuomadusi peame ideaalseks”. Ka kooli õppekava lähtub küsimusest, mis on hariduse eesmärk – milliste väärtushoiakute ja käitumiskalduvustega inimest me tahame kasvatada.

Praegu kehtiva õppekava järgi on hariduse eesmärgiks kasvatada inimest, kes suhtub heasoovlikult kaasinimestesse, toetab ühiskonna demokraatlikku arengut, austab ja järgib seadusi, on teadlik oma kodanikukohustustest ja -vastutusest, tunneb ja austab oma rahva kultuuri, hoiab loodust, elab ja tegutseb keskkonda ning loodusressursse säästes, juhindub oma valikutes ja tegudes eetika alusväärtustest: inimelu pühadus, vägivaldast hoidumine, vabadus, õiglus, ausus, vastutus, mõistab töö vajalikkust jne. Näeme, et kõik olulised väärtused

---

Artikkel põhineb konverentsil „Väärtused – valikud ja võimalused 21. sajandi Eesti koolis” peetud ettekandel.

on õppekavas kirjas. Millest siis tuleb, et selle õppekava järgi õppinud inimesed neid väärtusi sageli ei kanna? Ilmselt pole küsimus mitte niivõrd selles, *milliseid* väärtusi edastada, vaid *kuidas*.

Nõukogude okupatsioonaja jäljed

Käesoleva kogumiku üks autor, Helsingi ülikooli professor Hannele Niemi¹, rõhutab õigesti, et lastele on väga tähtis anda kaasa teadmine, et maailma tulevik on nende kätes. See on kindlasti õige suhtumine, aga Eestis on see raskesti teostatav. Sest kuidas saavad kasvatajad seda teadmist edasi anda, kui nad ise sellesse ei usu? Nii sotsioloogilised uuringud kui ka 2007. aastal korraldatud Vabariigi Presidendi esseevõistlus „Millises Eestis ma tahan elada?”² näitasid, et meie inimesed ei usu, et neist midagi sõltub. Viiskümmend aastat nõukogude sõjalist okupatsiooni ning totalitaarse riigivõimu all elamist on jätnud meile oma jälje, millest me siiani pole suutnud vabaneda.³

Vajame ühist pingutust mineviku ületamiseks, nagu Saksamaa, kus *Vergangenheitsbewältigung* (sks „minevikust ülesaamine”) on olnud teemaks juba peaaegu pool sajandit. Muidugi on eestlastel hoopis teised painajad kui sakslastel. Sakslastele tähendab see vastutuse võtmist holokausti ja Teise maailmasõja sündmuste eest ning uue, demokraatliku ühiskonna ülesehitamist. Eesti kontekstis eeldab mineviku ületamine enda tegevuse analüüsi ja okupatsioonimõjude tunnistamist. Oleme oma rahvuslikku eneseteadvust turgutanud teadmisega, et hoolimata rasketest kaotustest, suutsime me säilitada oma identiteedi, keele ja kultuuri. Paraku ei ole me arutlenud eriti selle üle, missugused olid meie moraalsed valikud: põgenemine, reetmine,

---

¹ Vt Hannele Niemi artiklit „Õpetaja väärtuste kandja ja vahendajana” lk 27–49.

² „Millises Eestis ma tahan elada? Vabariigi Presidendi esseevõistlus”. Koostajad: Margit Sutrop, Marko Ringo ja Aire Vaher. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus, 2007. Vt esseevõistluse analüüsi ja näiteid esseedest <http://www.eetika.ee/255575>.

³ Vt pikemalt Eesti ühiskonnast Sutrop (2008).

kollaboratsioonism või vaikimine, eneseteostusest loobumine ja paigal-lend, ning mis oli nende valikute hind.

Peaksime rohkem peeglisse vaatama ja katsuma aru saada, mis on valesti, mis on meiega juhtunud ning mis on meie ühiskonnas lahti. Kahjuks on meil vähe analüüsitud seda, missuguseid iseloomuomadusi kujundas nõukogude okupatsiooniaeg. Ma soovitan kõigil lugeda hoolega George Orwelli raamatuid „Loomade farm” ja „1984”. Orwelli satiir aitab meil aru saada, missuguses ühiskonnas me elasime, ja mõelda, missuguse jälje see võis inimestele jätta. Kas on meie moraal-ses selgroos toimunud sellised muutused, et me ei saa enam selga sirgu ajada ja pead püsti hoida? Miks me ei usu oma õigustesse, miks meil puudub eneseusaldus, et me suudame seista nende väärtuste eest, mida me hindame?

Nõukogude võimu eesmärgiks oli hävitada ajalooline mälu, katkes-tada traditsioonid ja trampida jalge alla inimõigused. Ideoloogia oli kõik, inimene mitte keegi. Kui sulle võidakse keset ööd tulla ukse taha, rebida sind välja kodust ja kodumaalt ja saata loomavagunis Siberisse, siis on raske uskuda, et sinust midagi sõltub. Kui inimesi sunnitakse päevast päeva valetama ja peitma mõttepolitsei eest oma tegelikke mõtteid, siis tekib inimestel harjumus öelda üht ja mõelda teist. Pidev hirm pealekaebamise ja repressioonide ees on teinud inimesed araks või vähemalt ettevaatlikuks. Hirnutunne segab meil praegugi avalikult oma arvamust välja ütlemast. Vaid anonüümseid interneti-kommentaare kirjutades elatakse välja kõik oma pinged. Vähestel on kodanikujulgust kritiseerida seda, mis vastukarva. Inimesed mõtlevad ikka, et missugused tagajärjed sellel tõerääkimisel võivad olla: kas ma võin kaotada oma töökoha või mis teised minust arvavad.

Eesti ühiskonnas on vähe usaldust. Valitsevad autoritaarsed või-musuhted, mis on tingitud sellest, et inimestel napib üksteise suhtes usaldust, samuti eneseusaldust – kardetakse välja näidata oma nõrkust. Koostöö aluseks on valmisolek kohelda teist kui partnerit. Usaldussu-hete puudumine on probleemiks nii perekonnas vanema ja lapse vahel, naise ja mehe vahel, töökohas alluva ja ülemuse vahel kui ka koolis õpetaja ja õpilase vahel. Ühiskonnaelus laiemalt on probleemiks ava-

likust sfäärist eemaletõmbumine. Sarnaselt teiste postkommunistlike riikidega oleme harjunud suhtlema teiste inimestega peamiselt isiklikel suhtel põhinevate mitteformaalsete võrgustike kaudu (Howard, 2002: 161–163). Nii kodanikuühiskonna nõrkus kui ka vähene osalemine poliitikas on seotud era- ja avaliku sfääri vastandusega. Üha võimen-dub arvamused, et poliitikasse minnakse isiklikust võimuambitsioonist või selleks, et teostada oma erahuvi või kitsalt korporatiivseid huve. Ei usuta, et poliitika on ühishuvi edendamine ja kokkulepete saavu-tamise kunst. Mida halvemini poliitikasse suhtutakse, seda vähem häid inimesi sinna läheb. Pean seda omariiklusele väga ohtlikuks, kui pettumus konkreetsete poliitikute tegevuses muutub pettumuseks poliitikas.

Kas kool saab olla parem kui ühiskond?

Rääkides väärtuskasvatusest Eesti koolis, tuleb kindlasti silmas pidada Eesti ühiskondlikku olukorda. Kas saame loota, et õpetajad kannavad edasi positiivseid väärtusi, kui ometi teame, et kogu ühiskond, kaasa arvatud õpetajad, peavad alles kasvama? Lisaks on kooli väärtuskas-vatuse puhul nii meil kui ka stabiilsetes ühiskondades probleemiks ajanihe: õpetajad peavad *täna* andma edasi neid väärtusi, mille nad omandasid *eile, homme* ellu astuvatele noortele. Seetõttu arvan, et õpetaja ei tohiks suruda õpilastele peale oma väärtusi, vaid ta peaks lihtsalt toetama nende moraalset kasvamist, aidates neil oma väärtustes selgusele jõuda.

Kuna väärtushoiakud kujunevad lapse- ja noorukieas, on just lasteaiale ja koolile pandud vastutus ühiskonnale oluliste väärtuste edasikandmise eest. Muidugi on kõige suurem vastutus kodul. Ent teades, kui ülekoormatud on meie vanemad ja kui palju on lõhkisi peresid, ei saa vaid kodule lootma jääda. Kooli käes on võimsad hoovad. See on ainus koht, kus me saame tegeleda süsteemse ja tead-mispõhise väärtuskasvatusega, mida viivad läbi vastava ettevalmistuse saanud õpetajad.

Kõik muutused saavad alguse üksikutest väljapaistvatest isiksustest. Ja ma loodan väga, et just õpetajad on need, kes esimesena oma selja sirgu löövad, endasse uskuma hakkavad ja seeläbi ka õpilasi ja vana- maid innustavad. Õpetaja peab olema esimene, kes muutub, ja kool peab saama kasvuhooneks, kus noortele luuakse tingimused isiksuste igakülgseks arenguks. Minus on võib-olla liiga palju idealismi, aga ma usun, et selline ühiskonna moraalne uuestisünd on võimalik. Võtame kasvõi Saksamaa näite: teades, missuguse muutuse on Saksamaa teinud läbi viimase poole sajandi jooksul, näeme, et väärtushoiakute muutmine on võimalik.

Kas kool saab olla parem kui ühiskond? Kas ei meenuta see parun Münchhauseni trikki, kes end ise juukseid pidi soost välja püüdis tõmmata? Lahenduseks on, et ühiskonna targemad pead tuleb panna tegelema Eesti kooli uuendamisega. Haridus peab muutuma ühiskonna prioriteediks, sest täna antavast haridusest sõltub see, milline on meie ühiskond homme. Kiireid muutusi ei maksa loota. Ent kui homme muutusi tahta, siis tuleb jõupingutused suunata tänaste noorte kasvatamisele. Eesti kooli ees seisavad suured väljakutsed: hariduse sisu kokkuleppimine ja üleminek teadmistepõhiselt koolilt väärtus- tekeskele koolile.

Me tahame anda oma lastele parimat haridust. Aga milline see haridus olema peab? Usun, et hariduse sisu sõltub paljuski sellest, mida me peame hariduse eesmärgiks. Hariduse eesmärke saab mõista mitmeti. Harry Brighouse (2006) jagab hariduse eesmärkide käsitlused neljaks: inimese enesevalitsemise teooria järgi on hariduse eesmärk suurendada inimese vabadust, valikuvõimalusi ja enesemääramisõigust. Inimkapitali teooria järgi on hariduse eesmärk tagada majanduse õitsengu: mida haritum tööjõud, seda suurem tootlikkus. Inimõitsengu teooria peab oluliseks luua hariduse kaudu tingimused heaks eluks ja isiksuste arenguks. Kodanikukasvatuse teooria ütleb, et hariduse eesmärk on valmistada inimest ette koos teistega ühiskonnas elamiseks.

Millist eesmärki siis meie haridus silmas peab? Oleme viimased viisteist aastat uskunud, et majanduskasv aitab lahendada kõik probleemid. Tootlikkusega on meil aga probleeme, seega peaksime kindlasti

panustama inimkapitali arengusse. Samas tuleb tähele panna, et inimkapitalist rääkimine dehumaniseerib inimese. Inimeses nähakse vaid vahendit majanduskasvu saavutamiseks. Tegelikult peaks aga olema vastupidi. Majanduse arengut soovime ikka mitte kui eesmärki iseene- ses, vaid kui vahendit selleks, et inimesed saaksid elada paremat elu. Valikuvabaduse kasv, inimese isiksuslik areng ja hästi toimiv ühiskond on kõik ühtviisi vajalikud. Võib-olla ei peagi tingimata otsustama vaid ühe teooria kasuks. Arvan, et liberaalses demokraatias toimiv haridus peaks suurendama nii inimese autonoomiat ja vabadust kui ka võimet mõista oma kohustusi ning oskust arvestada teistega. Hea elu eeltingi- museks on, et suudetakse luua tasakaal individuaalsete ja kollektiivsete hüvede vahel.

Mis on väärtused?

Sõna *väärtus* tuleb ladina sõnast *valere*, mis tähendab „väärt olema”. Kõige levinum kasutus on, et väärtus on see, mis on väärt omamist, saavutamist või tegemist. Väärtused on soovide objektid, mis juhivad meie toimimist. Kui mingit tunnust peetakse väärtuseks, siis tähendab see, et seda võetakse arvesse valikute langetamisel ning enda ja teiste tegevuste kavandamisel (Blackburn, 2002: 488).

Mõnikord kasutatakse sõna *väärtus* kitsalt kui sünonüümi sõnadele *hea* ja *väärtuslik*, mõnikord kogu hinnanguliste terminite skaala kohta. Kitsama tähenduse puhul on väärtuse vastandiks *halb* või *antiväärtus*, laiema tähenduse puhul on vastandiks *fakt*, millega viidatakse sellele, et väärtusi ei tunta mitte samal moel nagu empiirilisi fakte.

Õelda, et mingi asi on väärtuslik, tähendab, et seda on väärt omada, saada või teha, et asjal on mingi omadus, mis teeb ta väärtuslikuks. Väärtused on suhtelised, nad on väärtused kellegi jaoks. See on miski, mis tagab indiviidi heaolu ja õitsengu (Bond, 2001: 1745).

Milton Rokeach (1973) on defineerinud personaalseid väärtusi kui kognitiivseid moodustisi, mis väljendavad uskumusi, et mingi käitumisviis või seisund on isiklikult või sotsiaalselt soovitatavam kui sellele

vastupidine käitumisviis või seisund. Seda käsitlust arendasid edasi Shalom Schwartz ja Wolfgang Bilsky (1987, 1990), kelle järgi personaalsed väärtused on inimeste universaalsete vajaduste kognitiivsed representatsioonid, mis koosnevad 5 erinevast tunnusest, sisaldades 1) uskumusi, 2) püüeldavaid seisundeid või käitumisi, 3) konkreetsete situatsioonide ülesed, 4) juhivad valikuid või käitumise ja olukordade hindamist, 5) neid võib reastada vastavalt suhtelisele tähtsusele. Vajadused, mille rahuldamine kõik inividid ja ühiskonnad soovivad, on: inividide ja bioloogiliste organismide vajadused, sotsiaalse koostoime vajadused, ellujäämise ja heaolu vajadused. Schwartzi väärtuste süsteemist on välja toodud motivatsioonilised eesmärgid: võim, saavutus, hedonism, stimulatsioon, enese-suunamine, universalism, heategemine, traditsioon, konformsus, turvalisus.

Väärtused jagunevad seesmisteks ja instrumentaalseteks. Seesmistest väärtustest räägime siis, kui soovime mingeid asju nende endi pärast, sõltumata sellest, kas nad aitavad kaasa inimese heaolule (nt ilu, hea tahe, õnn, lihtsad rõõmud). Puhtalt instrumentaalsete väärtuste puhul soovime me midagi kui vahendit mingi teise asja jaoks (raha on vahend teiste hüvede saavutamiseks). Kombineeritud väärtused (nt teadmine, tervis) on head iseenesest ja head kui vahendid teiste hüvede saavutamiseks. Filosoofid vaidlevad ka selle üle, kas väärtused on subjektiivsed või objektiivsed. Küsitakse, kas mingid asjad on väärtuslikud sellepärast, et me neid *ihaldame* või me ihaldame neid sellepärast, et nad on *väärtuslikud*?

Väärtusi on mitut tüüpi: bioloogilis-füüsikalised väärtused (elu, tervis, keskkond jt), sotsiaalsed-poliitilised väärtused (vabadus, õiglus, sallivus, kultuuriline mitmekesisus, õiguspõhisus, võrdõiguslikkus, rahvuslus, patriotism, keel, demokraatia jt), moraalsed väärtused (ausus, hoolivus, headus, töökus, väarikus, lugupidamine jt), esteetilised väärtused (ilu, kunst) jne. Voorused on iseloomutäiused, sisseharjutatud käitumiskaldused, mille tulemuseks on harjumuspärased teod. Tavapäraselt on voorusi jagatud kahte tüüpi: moraalsed ja mittemoraalsed, kusjuures erinevuste kriteeriumiks võetakse see, kas voorused on intuiitiivsed või seotud moraaliprintsiipidega. See on

aga vaid üks võimalik jaotus. Moraalsed voorused on näiteks ausus, heasoovlikkus, sallivus, mittepahatahtlikkus, õiglus, kohusetundlikkus, tänulikkus jne. Mittemoraalsed voorused on näiteks loovus, ettevõtlikkus, vaprus, optimism, ratsionaalsus, enesekontroll, kannatlikkus, visadus, töökus, musikaalsus, puhtus, teravmeelsus, jne.

Väärtusi võib reastada vastavalt nende suhtelisele tähtsusele. Kui me usume pluralismi, siis selle järgi pole ükski väärtus absoluutne, st selline, mida ei saaks mõnes olukorras teine väärtus üles kaaluda. See tähendab, et me ei saa paika panna, milline väärtus on kõige tähtsam. Me teame, et on palju objektiivseid väärtusi – asju, mida me hindame, ent missugust väärtust peame eelistama, kui mõlemat objektiivset väärtust kaitsta ei saa, sõltub kontekstist. Kui inimestel on valida erinevate väärtuste vahel, siis muutub oluliseks, et nad suudaksid teha mõtestatud valikuid, kaaludes, mis tagajärjed on ühe või teise väärtuse eelistamisel. Kuna ühiskonnas tehakse palju valikuid koos, on vaja õppida ka oma eelistusi põhjendama ja teiste ees kaitsma, osates leida argumente oma eelistuse kasuks. Seetõttu peaks väärtuskasvatus koolis valmistama noort inimest ette mitte ainult häid käitumistavasid järgima, vaid ka oma väärtuste ja valikute üle arutlema.

Väärtuskasvatuse meetodid

Väärtuskasvatus on väga kompleksne ettevõtmine. Kuigi väike laps õpib alguses käskude ja keeldude (indoktrineerimise) ning eeskujude jäljendamise kaudu, muutub isiksuse kasvades järjest olulisemaks refleksioon ja arutlemine enda ja teiste väärtuste üle. Samas on väärtuste kujunemisel väga tähtis, missugune on keskkond – kas see võimaldab positiivsete väärtuste järgi tegutseda ja kas heade tegude puhul saadakse positiivset tagasisidet ning halbadele tegudele järgnevad negatiivsed sanktsioonid.

Väärtuskasvatus, nii formaalne kui mitteformaalne, saab õpilasi innustada looma oma isiklike moraalikoodekseid ning hoolima teiste

omadest; mõtisklema kogemuste üle ning otsima nende tähendusi ja seaduspärasusi; austama iseend ning ühiseid väärtusi, nagu ausus ja õiglus; tegema sotsiaalselt vastutustundlikke otsustusi ning olema suuteline oma otsuseid ja tegusid põhjendada. (Cooper jt, 1998: 162–163)

Väärtuskasvatus on protsess, mille esimesel etapil saab õpilane teadlikuks oma väärtustest ja võrdleb enda väärtusi teiste omadega. Teisel etapil hakkab ta oma väärtuste üle reflekteerima, mõeldes järele selle üle, miks ta just neid asju väärtustab ja mida nende väärtuste järgi elamine kaasa toob nii endale, ühiskonnale kui ka keskkonnale tervikuna. Sellisteks mõtisklusteks annab ajendi kirjandusteoste või muude narratiivide lugemine, sest nende kaudu saab inimene kujutada end erinevatesse olukordadesse ja vaadata maailma teiste pilgu läbi. Perspektiivi muutus arendab empaatiavõimet, aidates mõista teisi inimesi ja ka iseennast. Kui inimesel tekib ettekujutus, missugusena teised teda näevad ja mida temalt ootavad, on tal kergem oma tegusid ja nende aluseks olevaid soove ja väärtusi suunata. Lühidalt kokku võttes võiks öelda, et väärtuskasvatus peaks olema suunatud sellele, et: õpetada enda ja teiste väärtusi ära tundma, märkama (kus väärtused avalduvad?); reflekteerida väärtuste üle (kas need on head väärtused, millised võivad olla nende väärtuste järgi tegutsemise tagajärjed?); võimaldada voorusi praktiseerida (harjutades kujuneb iseloom); anda tagasisidet, toimides kui peegel (toetades moraalset arengut).

Väärtuskasvatuse kaasaegses teoreetilises diskussioonis eristub kolm lähenemist:

- 1) iseloomukasvatus, mis seab esiplaanile teatud iseloomuomaduste kasvatamise (lähtub Aristotelese vooruseetikast);
- 2) ratsionaalne väärtuskasvatus, mis seab esiplaanile reflekteeriva arutlemise ja autonoomse moraalse tegutseja kasvatamise (lähtub Immanuel Kanti deontoloogilisest eetikast);
- 3) holistlik lähenemine eetilisele kasvatusesele, mis integreerib reflekteeriva arutlusvõime arendamise ja iseloomukasvatuse.⁴

⁴ Väärtuskasvatuse nimetatud meetoditest annab hea ülevaate 2009. aasta suvel ilmuv tõlkekogumik „Väärtused, iseloom ja kool: väärtuskasvatuse lugemik”. Koost M. Sutrop, P. Valk, M. Pöder. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.

Iseloomukasvatus (ingl *character education*) on 1990-ndatel USA-s levinud väärtuskasvatuse meetod, mis seab esiplaanile isiksuse tervikliku arengu. Iseloomukasvatuse programme on väga erinevaid, sarnaseks jooneks on keskendumine õpilaste iseloomuomaduste kujundamisele. Erinevalt ratsionaalse arutlusoskuse arendamise meetodist, peab iseloomukasvatuse puhul olema kokku lepitud, milliseid iseloomuomadusi noortes kujundatakse. Vahel kirjeldatakse seda meetodit kui traditsioonilise kõlbluskasvatuse edasiarendatud varianti. Erinevus on selles, et kui traditsioonilise kõlbluskasvatuse puhul peeti loomulikuks kasvatamist käskude, keeldude ja karistamise abil, siis kaasaegse iseloomukasvatuse teooria seab esiplaanile tunnustamise ja positiivse kogemuse saamise heast käitumisest. Iseloomukasvatuse filosoofilised juured on vooruseetikas, mille keskne küsimus on „Milline inimene ma peaksin olema?”. Fookus on siin tegutsejal, tema iseloomul, mitte teol endal nagu deontoloogilises eetikas. Vooruseetika ütleb, et on oluline mitte ainult teha õiget asja, vaid ka omada hea olemiseks ja õigesti toimimiseks vajalikke kalduvusi, motivatsiooni ja emotsioone. Selleks, et voorused ehk sisseharjutatud käitumiskalduvused saaksid tekkida, on vaja luua selleks sobivad tingimused ja praktiseerimise võimalused. Kogu kooli keskkonda käsitletakse kui väärtusruumi, mille erinevad elemendid (koolis valitsevad sotsiaalsed suhted, sh viis, kuidas õpetajad õpilasi kohtlevad, õpilaste eneseteostuse võimalused, õppekava, tunnis käsitletavat teemat, õpetamisstrateegiad; viis, kuidas hinnatakse õpilaste edasijõudmist, kooli traditsioonid, ühistegevus) avaldavad mõju õpilaste iseloomu kujunemisele. Väga tähtis on ka sobivate moraalse eeskujude olemasolu, mistõttu õpetajast kujuneb väärtuskasvatuse võtmeisik.

Ratsionaalse väärtuskasvatuse filosoofilised juured on deontoloogilises eetikas, mis peab oluliseks universaalsete moraaliprintsiipide omandamist ja oma kohustuste mõistmist ning reeglite järgi toimimist. Ratsionaalse väärtuskasvatuse mudelis toimivad täiskasvanud laste arengu edendajatena, pakkudes välja teatud tegevusi, nagu näiteks moraalse dilemmade üle arutlemine eakaaslaste ringis või narratiivpedagoogikast tuntud meetod, mis pakub võimaluse moraalse

vaatepunkti vahetamiseks. Ratsionaalse arutluse alla mahub nii Lawrence Kohlbergi (1981) õiglaste kogukondade (ingl *just community*) loomise teooria kui ka USA-s 1970-ndatel aastatel alguse saanud väärtuste selitamise (ingl *value clarification*) meetod. Õpilastele ei öelda ette, mis on õige ja kuidas nad peaksid käituma. Selle asemel pakutakse neile nt dilemmade arutamise kaudu võimalusi osaleda moraalses arutlusprotsessis. Mingi juhtumi üle arutledes õpitakse oma väärtusi ja vaatekohti teadvustama ja nende sobivuse üle aru pidama. Eesmärgiks on anda õpilastele arutlusoskus ja harjutada neid vaatama asju mitte ainult enda huvide seisukohalt, vaid erapooletu vaatleja silmade läbi, kuna see võimaldab õiglaselt otsustada. Õpetaja roll on arutlust edendada, pakkuda välja argumente ja kanda hoolt, et kaetud oleks erinevad vaatenurgad, suunates õpilasi harjutama õiglast otsustamist. Dilemmade üle arutamine pidi Kohlbergi järgi aitama luua „õiglase kogukonna”, mis tõi kaasa ka klasside ja koolide demokraatlikumaks muutmise nõude.

Kuigi akadeemilistes ringkondades on Kohlbergi mudelisse suhtutud palju suurema lugupidamisega kui väärtuste selitamise meetodisse, on viimane olnud tegelikult palju mõjukam⁵. Väärtuste selitamisest hakati USA-s rääkima 1960-ndate aastate keskpaigast, kui ilmus L. E. Rathsi, M. Harmini ja S. B. Simoni raamat „Väärtused ja õpetamine” (1966). Väärtuste selitamise käsitluse keskmes on arusaam, et väärtuskasvatuse tuumaks on väärtustamisprotsess. Õpilastele ei anta konkreetseid väärtusi, vaid neile antakse tehnilised oskused – mõtlemine, tundmine, valimine, suhtlemine ja tegutsemine – omaenda väärtusteni jõudmiseks. Väärtuste selitamise teooria eeldab, et õpetaja ei suru oma isiklike väärtusi peale, vaid suunab asjakohaste küsimustega õpilaste arutlust. Õpilased toovad arutluses välja oma väärtused, võrreldes neid teiste poolt nimetatutega, ent õpetaja ei anna mingit tagasisidet ega hinnangut, kas need on head väärtused. Eeldatakse, et protsessi käigus jõuab õpilane ise oma väärtuste sobivuses selgusele.

⁵ Vt nt Kirschenbaum; Simon, 1973.

Kui iseloomukasvatust on peetud liiga piiravaks, sest sobivad iseloomuomadused on ette kokku lepitud, siis väärtuste selitamise meetodit on kritiseeritud kui liiga liberaalset, sest see jätab õpilased otsustusprotsessis üksi ega anna tagasisidet tema väärtuste ja käitumisharjumuste kohta. Kuna mõlema meetodi puhul on toodud välja hulk probleeme, on pakutud välja ka kolmas meetod, integreeriv väärtuskasvatuse teooria, mida esindab näiteks M. W. Berkowitz (1997). See teooria püüab ühendada nii iseloomukasvatuse kui ratsionaalse kõlbluskasvatuse positiivsed küljed. Selle kohaselt tuleb iseloomu arendada läbi eakaaslaste seas toimuva moraalidilemmade arutamise, kogukondlike koosolekute kaudu. Oluline on, et õpilastele antaks koolis võimalusi teha moraalselt häid tegusid ja et nende eest jagataks tunnustust. Õpetajad peavad võtma omaks demokraatliku juhtimistiili ja olema õpilastele positiivseteks eeskujudeks.

Väärtuskasvatuse perspektiivid Eesti koolis

Kas mõni nendest kirjeldatud väärtuskasvatuse meetoditest võiks sobida ülevõtmiseks ka Eesti koolis, peab selguma arutelus. Selge on see, et valikul tuleb arvestada meie ühiskondlikku konteksti. Eialgu on vaja, et teadvustaksime, et väärtuskasvatus pole sugugi vähem oluline kui teadmiste edastamine ja et see ongi kogu kasvatustöö alus. Paljudes riikides⁶ on väärtuskasvatusest saanud kogu koolis toimuva kompass. Seda on iseloomustatud kui pööret teadmiste keskselt koolilt väärtustekeskele koolile (vt Pille Valk, lk 177). Ideaalsel juhul arendavad õpetajad ja koolijuhid välja kogu kooli hõlmava väärtuskasvatuse: väärtuskasvatuse tähtsusest saadakse ühtmoodi aru, arutatakse läbi selle seos õppekavaga, väärtused integreeritakse erinevatesse aine-

⁶ Vt nt USA-s käivitunud iseloomukasvatuse programmi Character Education Partnership, <http://www.character.org/>, või Soome projekti Suomen Tammi, <http://www.edu.fi/SubPage.asp?path=498,24009,24538,60241>.

kavadesse, tähelepanu pööratakse varjatud õppekavale ja tunnivälisele tegevusele, väärtustega tegelemiseks eraldatakse piisav ajaressurss, töötatakse välja tagasisidestamise ja hindamise alused (Lickona jt, 2007; Schwartz, 2008a; Schwartz, 2008b).

Ka Eesti kooli ees seisab sama väljakutse – liikuda teadmiste keskelt koolilt väärtustekesksele koolile. Teadmised ei ole väärtusvabad ja seetõttu on väga oluline väärtusküsimusi teadvustada. Väärtustest ei tuleks rääkida mitte ainult inimese- ja ühiskonnaõpetuse, eetika ja religiooniõpetuse tunnis, vaid ka emakeele ja kirjanduse tunnis, ajaloos, bioloogias, füüsikas ja kõigis teistes ainetes. Näiteks bioloogias saab õppida väärtustama elu ja keskkonda, kehalise kasvatus tunnis tervist, aga ka koostööd ja hoolivust, kodanikuõpetuses demokraatiat ja patriotismi jne. Et noored omandaksid olulisi väärtusi, on vaja suunata neid arutlema ja mõtlema selle üle, miks me peaksime keskkonda hoidma, mispärast me peaksime oma tervist väärtustama või miks hindame oma keelt ja kultuuri ning kuidas saab iga kodanik toetada õigusriigi ja demokraatia püsimist.

Juhendasin hiljuti teaduskooli raames eesti ja saksa loodusteadustest huvitatud õpilasi. Teadmised olid neil samad. Ent suur vahe oli selles, et eesti õpilased polnud kunagi kuulnud teaduse ja tehnika arenguga seotud eetilistest küsimustest. Saksa õpilased aga olid harjunud arutlema eutanaasia, geneetiliselt muundatud toiduainete, tüvirakkude uuringute ja kloonimisega seotud eetiliste valikute üle. Taolisi eetilisi valikuid tuleb ette kõigis teadustes. Nii tuleks väärtustest rääkida ka füüsika-, keemia- ja matemaatikatunnis, olgu siis teaduslikust progressist, energiakasutusest või keskkonnakaitsest kõneldes.

Väärtuskasvatus ainetunnis sisaldab kahte sorti tegevust, mis võivad olla omavahel seotud. Esiteks saab ainetunnis õpetada väärtusi märkama ning nende üle reflekteerima. Sel juhul on väärtused tunnetus- ehk käsitlusobjektid. Ent väärtustest teadlik olemine ei tähenda veel, et nende järgi elatakse. Näiteks võib inimene teada, et tervis on hea (on väärtus), aga sellest hoolimata ta eelistab harrastada ebatervislikke eluviise. Põhjus on, et mingi teine väärtus, nt mõnu on tema väärtuste hierarhias kõrgemal kohal või on inimesel tahtenõrkus.

Hariduse eesmärk on mitte ainult teadmiste andmine, vaid ka isiksuse kasvatamine. Kasvatamise puhul on oluline iseloomuomaduste kujundamine. Nimetagem iseloomuomadusi antiikfilosoofias alguse saanud vooruseetiliste teooriate eeskujul voorusteks – sisseharjutatud käitumiskalduvusteks, mille tulemuseks on harjumuspärased teod.

Üks ja sama väärtus võib olla mõnikord nii käsitlusobjektiks kui ka käitumiskalduvuseks. Näiteks võiks eesti keele ja kirjanduse tunnis rääkida aususest – internetist ei tohi tekste niisama maha kopeerida, vaid tuleb ausalt märkida, kes on teksti autor. Samas kasvatame selle põhimõtte üle arutlemise kaudu ka ausust kui voorust ehk sisseharjutatud käitumiskalduvust. Ausa inimese kasvatamiseks ei piisa aga ilmselt aususe kui väärtuse üle arutlemisest või sellele tähelepanu juhtimisest. Vaja on seda voorust harjutada, sest iseloom kujuneb läbi harjutamise, nagu Aristoteles „Nikomachose eetikas” osutas. Meenuetagem Õpetaja Lauri ütlemist Tootsile: „Tee kasvõi pool rehkendust, aga tee ise!” Õpetajad peavad tõstma esile moraalselt häid tegusid, tunnustama ja kiitma, samas ebaeetilisele käitumisele otsustavalt reageerides ja seda järjekindlalt taunides.

Väärtuskasvatuses on oluline nii käitumishoiakute kujundamine kui ka reeglite ja printsiipide teadvustamine (Carr, 2000: 191–194). Tähtis on, et õpilasele antaks aega ja võimalust mõelda selle üle, miks üks või teine väärtus või voorus on oluline. Kui lihtsalt edastada teadmist, et mingi asi on oluline, ei pruugi see veel õpilasele omaseks saada. Seetõttu on oluline lasta õpilasel ise selle teadmiseni jõuda. Voorused kujunevad läbi harjutamise, õpetas Aristoteles. Kooli kontekstis tähendab see, et õpilase arusaam demokraatiast ei kujune mitte niivõrd kodanikuõpetuse tunnis, kus ta saab *teada*, mis on demokraatia, vaid läbi võimaluse iseotsustamist *praktiseerida*. Tähtis on saada arutleva demokraatia kogemus – kujundada oma arvamus, seda väljendada, osaleda arutluses ja otsustamises. Õpilane peab kogema, et kui ta oma arvamus välja ütleb, siis teda kuulatakse ja selle arvamusega arvestatakse ning et tal on võimalus mõjutada asjade käiku.

Väärtuskasvatuse puhul on väga olulised koolis valitsevad suhted ja isetegemise ning otsustamise võimalused. Samuti tuleb mõelda sellele,

missugune on õpikeskkond, klassi sisekliima ning suhtumine õpetamise ning õppimisse. Sageli on tunnis õpetatavast hoopis tähtsam see, mis toimub väljaspool tunde. Ühine ettevalmistus olümpiaadideks, koolipeo ettevalmistamine, kooli ajalehe tegemine või isegi klassikoosoleku läbiviimine on sageli väärtuskasvatuse seisukohalt hoopis mõjusam. Kui uskuda, et iseloom kujuneb läbi harjutamise, siis on õpilastele vaja anda võimalusi heade iseloomuomaduste kujunemiseks. Kogu õpiprotsess peaks olema mõtestatud läbi väärtusprisma. Mida enam anname koolis õpilastele võimalusi ise valida ja otsustada, kaasa mõelda, oma arvamust välja öelda, esitada küsimusi, töötada grupis, koosolekuid läbi viia, seda enam arendame neid iseloomuomadusi, mida me demokraatliku ühiskonna kodanikes näha tahame.

Väärtuste edasikandmine on väga raske, sest õpetaja pole kaugeltki ainus ega sageli ka mitte peamine väärtuste allikas, võisteldes kodu, meedia ja eakaaslaste survegruppide väärtustega. On ka arvatud, et kuna elame demokraatlikus ja pluralistlikus ühiskonnas, ei tulekski rääkida õpetajast kui väärtuste edastajast, kuna demokraatia eeldab, et õpilased ise osalevad ühiseväärtustes kokkuleppimises (Haydon, 2006: 167–169). Samas peetakse õigustatuks tõsta esile õpetaja rolli õpilaste iseloomukasvatases. Õpetaja arendab õpilaste väärtusi kui sisseharjutatud käitumiskalduvusi nii seeläbi, et annab neile tagasisidet nende käitumise kohta, ent ka seeläbi, et on õpilastele jälgendatavaks eeskujuks (Haydon, 2006: 183–200; Campbell, 2003: 47–58). Iga õpetaja kujundab õpilaste väärtusi, olgu teadlikult või ebateadlikult. Seetõttu peavad õpetajad kriitiliselt reflekteerima oma väärtuste üle.

Õpetaja enda väärtustest oleneb nii õpimeetodite kui hindamismeetodite valik, aga ka õpilaste ja kolleegidega suhtlemise viis. Õpetaja kui väärtuskasvataja võimuses on ärgitada õpilasi saama teadlikuks oma väärtustest, anda neile oskus väärtuste üle reflekteerida ning arutleda ja toetada õpilaste moraalsel arengul, nende isikliku moraalkoodeksi väljakujunemist (Haydon, 2006: 183–200). Õpetaja, kes ise oma ainet armastab ja sellest vaimustub, suudab ka õpilastes kujundada head suhtumist oma ainesse. Ent tähtis on ka see, mismoodi ta õpilastesse suhtub. Õpetaja, kel napib eneseusaldust, võtab enda kaitseks tarvi-

tusele autoritaarsed kasvatusmeetodid, nõuab distsipliini ja allumist. Kui ta ennast usaldab, saab ta ka õpilastega luua usaldusliku koostöö suhte, mida iseloomustab vastastikune austus, hoolivus ja lugupidamine. Muidugi vajab õpetaja toetavat suhtumist nii kooli juhtkonna poolt kui ka lastevanematelt.

Selleks, et õpetaja saaks väärtuskasvatust edukalt läbi viia, on vaja anda õpetajale vajalikud sotsiaalsed oskused (kuidas lahendada konflikte, kuidas õpilast kuulata, kuidas väärtuste üle arutleda jne), väärtustada tunniväliseid tööd (arvestada seda koormuse osana) ja muidugi tõsta ühiskondlikku lugupidamist õpetaja töö vastu.

Kasutatud kirjandus

- Aristoteles. 1996. *Nikomachose eetika*. Tlk Anne Lill. Tartu: Ilmamaa.
- Berkowitz, M. W. 1997. The Complete Moral Person: Anatomy and Formation. *Moral Issues in Psychology: Personalist Contributions to Selected Problems*. Toim J. DuBois. Lanham: University Press of America.
- Blackburn, S. 2002. *Oxfordi filosoofialeksikon*. Tlk M. Väljataga; B. Mölder. Tallinn: Vagabund.
- Bond, E. J. 2001. Value, Concept of. *Encyclopedia of Philosophy*. Vol III. Toim L. C. Becker; C. B. Becker. New York; London: Routledge, 1745–1749.
- Brighouse, H. 2006. *On Education*. London and New York: Routledge.
- Carr, D. 2000. The Moral Role of the Teacher. *Professionalism & Ethics in Teaching*. Florence: Routledge, 186–203.
- Campbell, E. 2003. *The Ethical Teacher*. Maidenhead; Philadelphia: Open University Press.
- Cooper, M.; Burman, E.; Ling, L.; Razdevsek-Pucko, C.; Stephenson, J. 1998. Practical Strategies in Values Education. *Values in Educa-*

- tion. Toim J. Stephenson jt. London: Routledge, 161–194. (Ilmub 2009. aasta suvel tõlkekogumikus *Väärtused, iseloom ja kool: väärtuskasvatuse lugemik*. Koost M. Sutrop, P. Valk, M. Pöder. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.)
- Howard, M. M. 2002. The Weakness of Postcommunist Civil Society. *Journal of Democracy*, vol 13, nr 1, 157–169.
- Kirschenbaum, H.; Simon, S. 1973. *An Annotated Bibliography for Values Clarification – Readings in Values Clarification*. Minneapolis: Winston Press, 363–383.
- Kohlberg, L. *The Philosophy of Moral Development. Essays on Moral Development*. Vol 1–2. New York: Harper & Row.
- Lickona, T.; Schaps, E.; Lewis, C. 2007. *Eleven Principles of Effective Character Education*. Washington: Character Education Partnership.
- Raths, L. E.; Harmin, M.; Simon, S. B. 1966. *Values and Teaching*. Columbus, Ohio: Charles Merrill.
- Rokeach, M. 1973. *The Nature of Human Values*. New York: Free Press.
- Russell, B. 1973. The Aims of Education. *On Education. Especially in Early Childhood*. London: Unwin Books, 28–46.
- Schwartz, M. 2008a. *Effective Character Education. A Guidebook for Future Educators*. New York: McGraw-Hill.
- Schwartz, M. 2008b. Iseloomukasvatus Ameerika Ühendriikides. *Mõtestatud Eesti: ühiseid väärtusi hoides*. Koost M. Sutrop; T. Pisuke. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus, 185–214.
- Schwartz, S.; Bilsky, W. 1990. Toward a Theory of the Universal Psychological Structure of Human Values: Extensions and Cross-Cultural Replications. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol 58, no 5, 878–891.
- Schwartz, S.; Bilsky, W. 1987. Toward a Theory of the Universal Psychological Structure of Human Values. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol 53, no 3, 550–562.
- Sutrop, M. 2008. Eesti ühiseid väärtusi: mis need on ja kuidas neid hoida? *Mõtestatud Eesti: ühiseid väärtusi hoides*. Koost M. Sutrop; T. Pisuke. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus, 17–30.

- Sutrop, M. 2005. Kas Eesti jagab Euroopa väärtusi? *Riigikogu Toimetised*, nr 11, 9–19.
- Sutrop, M.; Ringo, M.; Vaher, A. (koost) 2007. *Millises Eestis ma tahan elada? Vabariigi Presidendi esseevõistlus*. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.